

ДЗЕЯСЛОВЫ І ІХ ДЭРЫВАТЫ Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МУЗЫЧНАЙ ЛЕКСІЦЫ

Аналізуюцца глаголы і іх дэрываты, якія ў старабеларускім мове абазначалі дзеянні і працэсы, звязаныя з выкананнем музычных твораў. У асаблівасці, разглядаюцца словы з агульным значэннем 'выконваць што-небудзь на музычным інструменце'.

The article is dedicated to verbs and their derivatives that denoted actions and processes, connected with the performance of musical compositions in the Old Belarusian Language. A group of words with the general meaning 'to play any musical instrument' is investigated in detail.

Лексічныя адзінкі старабеларускай мовы, звязаныя з музычнай сферай і выяўленыя намі ў "Гістарычным слоўніку беларускай мовы" і яго картатэцы, размяркоўваюцца па чатырох асноўных групам: 1) дзеясловы, звязаныя з музыкой, і іх дэрываты; 2) назвы музычных інструментаў; 3) назвы выканаўцаў музычных твораў; 4) назвы музычных твораў.

Значную ў колькасных адносінах групу ў складзе музычнай лексікі старабеларускай мовы ўтвараюць дзеясловы і іх дэрываты. Не існуе адзінага пункту погляду на пытанне аб здольнасці функцыянавання дзеяслова ў ролі спецыяльнага наймення. Некаторыя лінгвісты катэгарычна адмаўляюць названай частцы мовы ў гэтым, іншыя лічаць магчымым яе ўключэнне ў сістэму спецыяльных намінацый.

Ф.П. Саракалетаў адзначае, што дзеяслоў, калі ён трапляе ў сферу тэрміналагічнай лексікі, не парывае сувязей з агульнаўжывальным слоўнікам (гл. Сороколетов 1970, 311). Большасць такіх лексічных адзінак спецыялізуецца ў кантэксце, часта іх адносіны да музыкі выяўляюцца ў спалучэнні з субстантывамі, напрыклад, назвамі музычных інструментаў. Утварэнне ж аддзяслёўных спецыяльных найменняў сведчыць аб шляху да тэрміналогізацыі пэўнага пласта слоўніка мовы.

У дадзеным артыкуле будучы разглядацца тыя дзеяслоўныя лексічныя адзінкі, што сустраліся на старонках старабеларускіх пісьмовых крыніц у дачыненні да музычных інструментаў, выканаўцаў і музычных твораў.

Старажытныя дзеясловы і іх вытворныя, што абазначалі паняцці, звязаныя з выкананнем музыкі, размяркоўваюцца па двух семантычных класах:

1) словы для абазначэння паняцця 'ўтвараць музычны гук'; 2) словы з агульным значэннем 'выконваць музычны твор'.

Дзеясловы другога класа падзяляюцца на падгрупы:

2.1) словы са значэннем 'выконваць што-небудзь на музычным інструменце'; 2.2) словы са значэннем 'выконваць вакальны твор'.

Асобна вылучаюцца дзеясловы, звязаныя з падрыхтоўкай музычнага інструмента да выканання.

Прааналізуем лексіка-семантычную групу (у далейшым – ЛСГ), элементы якой аб'яднаны значэннем 'выконваць што-небудзь на музычным інструменце'.

Музыказнаўца К.А. Вярткоў адзначае, што ў старажытных пісьмовых помніках сустракаюцца словы, якія абазначалі працэс ігры на розных інструментах. Яны ўказвалі на прыналежнасць адпаведных прадметаў да групы ўдарных, духавых або струнных. Ігра на духавых флейтавых і язычковых называлася "свирение", "свирание" або "сопение"... Словы "свирание" і "сопение" не прымяняліся ў адносінах да трубы, рога і сурмы: у трубы "трубили", "ревели". Усе духавыя і струнныя ўтваралі "глась" ("голось"). Ігра на струнных інструментах, як і інструментальная музыка наогул, абазначалася словам "гудение". У дачыненні да спосабу выканання на ўдарных інструментах выкарыстоўваліся дзеясловы "бить", "ударять", "стучать" (гл. Вертков 1975, 20–21).

Аналіз урыўкаў са старабеларускіх пісьмовых крыніц паказаў, што з назвамі музычных інструментаў розных тыпаў ужываліся пэўныя дзеясловы. Існавалі таксама лексічныя адзінкі для абазначэння агульнага паняцця 'іграць на любым музычным інструменце'.

У адносінах да любога музычнага інструмента з эмацыянальнай афарбоўкай пры дадатковым значэнні 'нечакана вельмі гучна зайграць' магло выкарыстоўвацца слова *бнѣти*: "...почато бнѣ в бѣбны и трѣбы коемныи" (Алекс., 19); "...в бѣбны казали и в иишиє нѣструмѣнга бнѣти" (Зб., 259, 153). Дадзены дзеяслоў ужываўся таксама з іншымі значэннямі, сярод якіх 'наносіць пабоі, караць'; 'перамагаць у баі, забіваць'; 'забіваць, вынішчаць (пра жывёл)'; 'удараць, стукаць'; 'убіваць, заганыць'; 'разбіваць'; 'брыкацца'; 'таптаць'; 'таўчы, выціскаць'; 'раптоўна ўдараць, асвятляць'; 'страляць з гармат', 'чаканіць (пра манету)' (ГСБМ, II, 10–14).

Для выражэння значэння 'пачаць іграць на любым музычным інструменце' (відаць, таксама з эмацыянальнай афарбоўкай) ужывалася слова *вдарити (ударити)*: "...в бѣбны и в пищалки со всѣхъ сторонъ вѣлѣлъ вдарити" (Алекс. 1697, 136–14); "Вна єму дала лютию. И Трыщанъ не ўдарыл ѹ лютию, первен почал стронти и настроил и почал играти велми цѹдне" (Трыст., 114). Названы дзеяслоў абазначаў таксама паняцці 'ўдарыць'; 'пакланіцца'; 'пайсці вайной' (КГСБМ).

Паняцце 'іграць на любым музычным інструменце', мяркуючы па старажытных кантэкстах, здольны быў выражаць і дзеяслоў *гудѣти*. "Има же врата его Ѡуѡалъ той былъ ест отецъ гѹдѹщихъ вѣ гѹсли и вѣ ворганы" (Скар. КБ, 14–14б); "Давыдъ же и вси людие израилевы... гѹдѹхѹ во на гѹслехѹ на смыцехѹ на цимбалехѹ и на трѹбахѹ и бѹбнехѹ" (Скар. ДЦ, 76–76б).

З вытворных ад разглядаемага дзеяслова трапіліся назоўнікі *гѹдѣба* 'музыка, ігра на музычным інструменце': "...іако гѹдѣба во врѣмя плачу, тако и повѣсть не часомъ своимъ" (Скар. ІС, 35) (дадзены субстантыў выкарыстоўваўся таксама са значэннем 'музычны інструмент'); *гѹдѣнье* 'выкананне, ігра на музычным інструменце', 'гучанне музычных інструментаў': "...кажи при совѣ добромѹ гѹдцови бытѹ, штобы ѡт тебе дѹха злогъ своим гѹдѣнемъ вѣданнымъ ѡттаналъ" (Бельск., 96б).

Полісемант *играти (грати)* у старажытнасці выражаў паняцці 'іграць на музычным інструменце'; 'весаляцца (з песнямі, танцамі)'; 'забаўляцца, пацяшацца'; 'праводзіць час за якім-небудзь заняткам з мэтай адпачынку, забавы'; 'гуляць, веселяцца, дурэць (пра жывёл)'; 'гучаць, раздавацца' (ГСБМ, XIV, 7–8). З першым значэннем дадзенае слова выступае ў наступных кантэкстах: "...црѣ повелѣл в пищали играти" (Чэцця, 57); "Трыщан... былъ велми весели взал арѣфѹ и настроилъ и почалъ играти што нацѹднен могъ" (Трыст., 24).

Сярод дэрыватаў ад разглядаемага наймення сустрэліся: дзеяслоў шматкратнага дзеяння *игривати*. "...люди его тые што за велею ѡсѣли игривали на трѹбахъ дѹбасныхъ" (Рач., 298). Выяўлены таксама дзеяслоў са значэннем пачатку дзеяння *зайграти*. "Пристѹпивши тѣды наймишій и нѣѣ, на Давыдовыхъ гѹслехъ пѣснь зайграймо голосно" (Кін., 48б). Зафіксаваны субстантывы *игра* – полісемант, які адносіўся да музыкі дзякуючы значэнням 'музычны інструмент'; 'рытуальныя язычаскія песні, танцы, гульні' (ГСБМ, XIV, 6); *игранье* 'гульня, забава, пацеха'; 'ігра на музычным інструменце': "ѡалом: Пѣніє, пѣсника, игранье на нѣструментѣ або спѣванна пѣснь" (Бяр., 322–323).

Калі размова ішла пра выкананне на ўдарных інструментах, у прыватнасці на старажытным бубне-барабане, карысталіся словамі *бубенити, бубенити*. “Салышову сыну довышу, который по сотняхъ бубенитъ дали золот. два” (ИЮМ, III, 94, 1685); “Салышу Овсею, довышу который по сотняхъ бубенитъ и въ нocy, и рано и въвечоръ, дали на недель две, золот. пять” (ИЮМ, III, 89, 1685).

Сярод дэрыватаў выяўлены назоўнікі *бубененье, бубенье, бубленье*. “Стефану за пиловане и бубенене ползолото” (ИЮМ, II, 192, 1684); “Салышу за тыдень бубеня ползолото” (ИЮМ, II, 191, 1684); “Стефану Артемовичу бубените за бублене и за пиловане работы на валу... золотыхъ два” (ИЮМ, II, 201, 1684).

У дачыненні да ўдарнага інструмента выяўлены і дзеяслоў *заколотаи* (*закалатати, заколатати*) (< *колотати*) ‘пастукаць’, ‘падаць сігнал стукам’: “А тѣрки... звычайною свою а бѣомерскѣю мѣтвѣ в сѣрмы и трѣбы ѿправивши, всюды в бѣны заколотали” (Бельск., 386).

У старажытнасці адрознівалі некалькі тыпаў духавых інструментаў. Таму дзеясловы, выяўленыя намі ў пісьмовых крыніцах, мэтазгодна падзяліць на групы. Відаць, да аэрафонаў высокага гучання адносіўся дзеяслоў *свистати*, значэнне ‘выконваць музычны твор на трубе’ выражала слова *трубити*.

З дапамогай дзеяслова *свистати* (*свестати*) у П. Бярынды тлумачыцца кніжнае *сверяти*. “Свѣряю: свѣщѣ, граю оу свистѣлкѣ” (Бяр., 144). Ад дадзенага слова ўтварылася назва інструмента *свистелка*.

Дзеяслоў *трубити* выкарыстоўваўся ў пісьмовых помніках у адносінах да рога: “...и тотъ часъ велелъ ѹ рогъ трубити” (Бава, 133); трубы: “...трѣбили свещемники в трѣбы” (Біблія, 238). Акрамя таго, ён выражаў паняцце ‘шмат есці, піць’ (КГСБМ).

Прэфіксальнымі дэрыватамі са значэннем пачатку дзеяння ад разглядаемага наймення з’яўляюцца дзеясловы *вострубити*. “...пошлю два айглы вострѣбат оу трѣбы” (Чэцця, 3736); *затрубити*. “...повѣлелъ Іоавъ затрубити ѹ трѣбу” (Скар. ДЦ, 101); “...zatrubiwszy wo trubu, y wo swiryli zahrawszy, poszli za reku” (Бых., 571). Першы быў характэрны пераважна для кніжнага стылю, другі меў шырокае выкарыстанне.

Дэрыват *вытрубити* меў значэнне ‘выгнаць праз апавяшчэнне пры гуках трубы’: “...сынъ того князя затягнувши се на службѣ, выбравшы хлебовые пенези, не служивши с под хоругви ѹехалъ, которого кгда з декрету его масти пана Гетмана з войска вытрубено, кгда постигнувши до везеня взято за порѹкою акторов моих ѹволнены zostалъ” (АВК, XXXI, 402–403, 1669).

Назоўнік *трубенье* (*трубленье, трубение*) сустраўся ў наступным урыўку: “Скоро ѹслышите трѣбленье трѣбы...” (Біблія, 383).

Вызначаны назоўнікі *писканье, пиценье*, якія маглі абазначаць гучанне духавых інструментаў: “Писканіе = игра; то, что играют на свирѣли” (Дьяченко, 426). Яны сустраліся ў “Лексіконе” П. Бярынды: “Гѣденіе: Писканье, гѣдѣнье, пищѣнье” (Бяр., 32).

Значэнне ‘іграць на струнным інструменце’ ў старажытнасці выражалі дзеясловы *брянкати, бряцати, гудети*. У дачыненні да хардафона выяўлена ўжыванне слова *шумети*.

Лексема *брянкати* выяўлена ў наступным кантэксце: “Било: Молотокъ которымъ стрѣны натагаютъ. И тыжъ било алабо піорко которымъ на стрѣнахъ брянкаютъ” (Бяр., 210).

У слоўніку П. Бярынды адзначаны назоўнік *брынкъ (бренкъ)* ('гучанне струнных інструментаў'): "Звѣкъ: Голосъ трубный, дзвіенкъ, бранкъ, врьмене, вразкъ, або голосъ" (Бяр., 50).

Дзеяслоў *брыцати* адрозніваецца ад аднакарэннага *брынкати* фанетычна – па III палаталізацыі – і геаграфічна – такая форма характэрна для паўднёваславянскага арэала (ЭССЯ, III, 20). Зафіксавана дадзеная намінацыя ў наступным кантэкście: "...дѣд же проркъ пошол радоуѣсася поючи пазыкомъ тако в гѣсли вразца" (Чэцяц, 3306).

Слова *гудети* разам з агульным значэннем 'іграць на любым музычным інструменце' ў старажытнасці адносілася да выканання на струнных інструментах: "Потѣешиа с игроки... спѣваючи весело гѣдѣчи на гѣслах, и пророкѣючи, то естъ вѣа хвалачих..." (Бельск., 94).

У адносінах да наймення струннага інструмента *кыніра* ў П. Бярынды ўжыты дзеяслоў *шумети*. "Кыніра: Цытара, гарфа, вѣ кыныры шумѣе, на гарфахъ вранкаючы" (Бяр., 287).

Разгляд групы слоў, аб'яднаных значэннем 'выконваць што-небудзь на музычным інструменце', паказаў, што дадзеная сукупнасць слоў арганізавана іерархічнымі адносінамі. У якасці пацвярджэння таго, што ў свядомасці старажытных беларусаў словы, звязаныя з музычнай сферай, утваралі пэўную сістэму, можна прывесці наступны кантэкст з "Лексікона" П. Бярынды: "Свѣбрю: Свѣщѣ, граю оу свистѣлкѣ" (Бяр., 144). Аўтар слоўніка тлумачыць дзеяслоў *свѣбрю* словам *свѣщѣ*, якое абазначала выкананне на пэўным відзе аэрафонаў, і спалучэннем *граю оу свистѣлкѣ*. Прыведзенае словазлучэнне складаецца са слова з агульным значэннем *граю* і канкрэтызатара *оу свистѣлкѣ*. Такім чынам, у адным кантэкście сустрэліся гіперонім і гіпонім, што, відаць, дазваляе распаўсюджваць меркаванне пра наяўнасць сістэмнай арганізацыі на ўсю ЛСГ, у межах якой аб'яднаны словы са значэннем 'выконваць што-небудзь на музычным інструменце'.

У цэнтры прааналізаванай ЛСГ знаходзяцца базавыя, апорныя дзеясловы са значэннем 'іграць на любым музычным інструменце' *бнѣти, вдарнѣти, играти, шумети* і інш. Астатнія, акрамя базавай семы, уключаюць дыферэнцыяльную прымету – указанне на пэўны від інструмента. Наяўнасць аднатыпных, паўтаральных сем робіць усе словы групы "звязанымі пэўнымі апазіцыямі". "Сукупнасць усіх апазіцыйных сувязяў фарміруе ўнутраную парадыгматычную структуру такіх груп. Структура мае іерархічны характар..." (Кузнецова 1989, 76).

Сярод разгледжаных дзеясловаў сустрэліся агульнаўжывальныя лексічныя адзінкі, якія мелі шырокую семантыку: *бнѣти, вдарнѣти, играти, шумети* і інш. Словы *гудети, звонити, бубнѣти, брынкати, брыцати* выяўлены толькі ў адносінах да музычных інструментаў. Прааналізаваныя лексемы валодалі высокай дэрыватыўнай актыўнасцю.

Скарачэнні

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссией для разбора древних актов. Вильна, 1865–1915. Т. I–XXXIX; АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. СПб., 1846–1853. Т. I–V; Алекс. – Александрія пачатку XVII ст. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. СПб., Ф. XVII. 5, л. 1–456; Алекс. 1697 – Няпоўны маскоўскі спіс Александрыі 1697 г. Рукапіс Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве. М., 1562; Бава – Аповесць аб Баве каля 1580 г. // Веселовский А.Н. Из истории романа и повести. Сборник Отделения русского языка и словесности. СПб., 1888. Т. 44. № 3. С. 129–172; Бельск. – Летопісець то естъ кроиника, з розных многих а досветчоных авторов и историков диялектом русским естъ зложона ("Хроника" М. Бельскага пачатку XVII ст.). Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. СПб., Ф. IV. 688; Біблія – Біблейскія кнігі пачатку XVII ст. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. СПб., Ф. 1. 2; Бых. – Летопіс па спісу Бы-

хайца канца XVI – пачатку XVII ст. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. СПб., Ф. 1. 2; Бяр. – Лексиконъ славеноросскій именъ толькованіе, Всечестнымъ отцемъ Кір Памвою Берындоемъ... згромаженный (Куцеін, 1653); **Валх.** – Аповесць аб трох каралях-валхвах канца XV ст. Рукапіс Расійскай нацыянальнай бібліятэкі. СПб., Q. 1. 391, л. 39–966; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982–2002. Вып. 1–22; **Дзяченко** – Полный церковнославянский словарь. Репринт. воспроизведение изд. 1900 г. М., 1993; **Зб. вып.** – зборнік прыпадковъ краткое и духовнымъ особомъ потребное (Супрасль, 1722); **Зб. 259** – Зборнік павучэнняў сярэдзіны XVII ст. Рукапіс бібліятэкі Літоўскай АН, RKF – 259; **Зб. 752** – Зборнік жыццй святых другой палавіны XVII ст. Рукапіс Дзяржаўнага гістарычнага музея Расіі, Зб. Сінад. 752; **ИЮМ** – Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской. Витебск, 1871–1906. Вып. I–XXXII; **КВЗС** – Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг. Рукапіс Цэнтральнага дзяржаўнага архіва старажытных актаў у Маскве. Ф. 389. Кн. 228; **КГСБМ** – Карта-тэка “Гістарычнага слоўніка беларускай мовы”; **Кін.** – Киновіон, или изображение евангелского іноческаго общого житія (Еўе, 1618); **Пралог** – Пралог XVII ст. Рукапіс Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве. Ф. 256, № 325, л. 484–6856; **Рач.** – Летаніс па спісу Рачынскіх каля 1580 г. ПСРЛ. СПб., 1907. Т. XVII. С. 297–355; **Скар.** – “Бивлия руска” выдання Ф. Скарыны 1517–1519 гг. **ДЦ** – Другая кніга царстваў; **КБ** – Кніга Быцця; **Трыст.** – Аповесць аб Трыстане каля 1580 г. // Веселовский А.А. Из истории романа и повести. Сборник Отделения русского языка и словесности. СПб., 1888. Т. 44. № 3. С. 1–127; **Чэця** – Чэця 1489 г. Рукапіс Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя В.І. Вярнадскага НАНУ. ДА/415 л.; **ЭССЯ** – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. 1974–2001. Вып. 1–28.

ЛІТАРАТУРА

- Вертков К. Русские народные музыкальные инструменты. Л., 1975.
Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка. М., 1989.
Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке XI – XVII вв. Л., 1970.
Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы: У 2 ч. Мн., 1961. Ч. 1.

Паступіў у рэдакцыю 06.02.2004.

Вераніка Уладзіміраўна Бандаровіч – аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт Г.К. Ціванова.

Н.В. ПОСПЕХОВА

КОНЦЕПТ «ВОЙНА» В ТЕКСТАХ «ВЕСТЕЙ-КУРАНТОВ» (1600–1660)

Выявляется состав лексико-семантического поля, объективирующего концепт «война» в текстах «Вестей-курантов» XVII в.; рассматриваются различные концептуальные образы войны на основе семантического анализа слов – языковых реализаций концепта.

This article deals with language representations of the concept «war» in «Vesti-kuranty» of the XVII century and semantic area research. Various conceptual images of war are considered on the basis of semantic analysis of language concepts realizations.

Каждой культуре на определенном этапе развития свойственна своя исторически и культурно обусловленная система взглядов и представлений о действительности, которая в современных гуманитарных науках получила название «картины мира».

Следует различать две «картины мира»: концептуальную (ККМ) и языковую (ЯКМ). ККМ представляет собой структурированное знание, явившееся результатом мыслительного и чувственного познания действительности, ЯКМ закрепляет их в языке. Не вдаваясь в подробности существующих разногласий в определении содержания и объема ККМ и ЯКМ, отметим, что принцип их различения достаточно четок и ясен: структурными единицами ККМ являются идеальные сущности, принадлежащие сфере сознания, – концепты, ЯКМ содержит языковые средства их выражения.

В данной статье концепт полагается как элемент ККМ – ментальная односторонняя сущность, содержащая целостное представление о том или ином фрагменте действительности, «чистый смысл». Поскольку один и тот же смысл может быть передан многими способами при помощи различных слов и выражений, цельный концепт во всем богатстве сво-